

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

МИРОНЕНКО ІГОР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 349.41

**ІНСТИТУТ ПРАВА СУСІДСТВА:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СУСІДСЬКИХ ВІДНОСИН**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право;
природоресурсне право»

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків-2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права навчально-наукового юридичного інституту Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор **Костицький Василь Васильович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри теорії права і держави, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Кулинич Павло Федотович**, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, завідувач сектору проблем аграрного та земельного права, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

– доктор юридичних наук, професор **Єрмоленко Володимир Михайлович**, Національний університет біоресурсів і природокористування України, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука;

– доктор юридичних наук, доцент **Соколова Алла Костянтинівна**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри екологічного права.

Захист відбудеться «__» _____ 2020 року о __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано «__» _____ 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. З давніх-давен існувала необхідність врегулювання тих суспільних відносин, що невідворотно виникали між володільцями сусідніх об'єктів нерухомого майна (в першу чергу – земельних ділянок) при їх використанні. Так чи інакше, але між такими суб'єктами завжди існують певні непорозуміння, зокрема: переростання гілок та коріння рослин через межу, перекривання огляду на місцевість чи затінення ділянки будівлями сусіда, стоки вод з розташованих вище ділянок, шум чи інші незручності від повсякденної життєдіяльності сусіда тощо. Внаслідок цього очевидно є потреба у взаємному обмеженні свободи дій та співпраці володільців сусідської нерухомості.

Починаючи з доби античності, дана сфера суспільних відносин, яка перманентно обумовлює різного роду приватноправові конфлікти, стала предметом правової регламентації. В подальшому це забезпечило формування ряду правових конструкцій, які є невід'ємною частиною сучасного правового регулювання, зокрема: принцип недопустимості зловживання правом, земельні сервітути, межування земель та ін. Однією із них є правове утворення, яке сучасній правовій доктрині відоме під назвами „право сусідства”, „сусідське право”, „добросусідство” та ін. Тривалий час воно розвивалося в рамках правового регулювання земельних сервітутів як їх специфічний різновид, а в наш час здобуло своє визнання у якості правового інституту, який переважно розглядається у контексті правових обмежень щодо здійснення прав на нерухоме майно. При цьому в усі часи найважливішим різновидом нерухомості були саме земельні ділянки (землі), а регламентація сусідства у сфері землекористування (земельних сусідських відносин) визначала зміст та спрямованість подібного регулювання в цілому.

Спеціальні правові норми, спрямовані на врегулювання сусідських відносин, відомі уже з часів римського приватного права. Зокрема вони містилися у Законах XII таблиць як першій писемній кодифікації звичаєвого права того періоду. В подальшому подібні норми існували протягом усієї історії розвитку законодавства щодо прав на нерухоме майно як обмеження на користь сусідніх власників та користувачів. Положення щодо регулювання таких відносин містилися у „Руській правді”, були достатньо широко представлені в усіх редакціях „Литовських статутів”, а також „Правах, за якими судиться малоросійський народ”. Надалі правове регулювання сусідських

відносин (в основному – земельних) містили діючі на сучасних українських землях акти законодавств Російської та Австро-Угорської імперій. При цьому окремо можна відзначити достатньо детальну доктринальну розробку питань правової регламентації сусідських відносин у дореволюційній російській цивілістиці („право приватної участі” чи „право сусідства”).

Законодавство радянської доби, приділяючи незначну увагу регулюванню приватноправових відносин в цілому, не містило значної кількості спеціальних норм щодо регламентації сусідських відносин, включаючи земельні. Тривалий час недостатнім було спеціальне правове регулювання цих відносин і в українському законодавстві після здобуття нашою державою незалежності у 1991 році. Лише з прийняттям нового ЗК України від 25.10.2001 р. земельні сусідські відносини отримали спеціальну регламентацію у його главі 17 „Добросусідство”.

Однак на сьогодні можна відзначити недостатність правового регулювання сусідських відносин, включаючи земельні, а також наукових досліджень з цього питання. Про це свідчать як відсутність систематизованої судової практики щодо застосування норм глави 17 „Добросусідство” ЗК України, так і незначна кількість наукових публікацій з даної тематики. На даний час у вітчизняній літературі цим питанням присвячені порівняно незначна кількість статей, а також тематичні розділи навчальних видань та окремих дисертаційних досліджень. Окремо необхідно відзначити монографічну працю Т.О. Третяка „Добросусідство в земельному праві України”, спрямовану на дослідження правових проблем добросусідства у нашій державі. В ній, зокрема, розглянуто ряд теоретичних та практичних проблем захисту прав на землю від порушень, спричинених недотриманням правил добросусідства, проаналізовано практику застосування чинного законодавства з даного питання. Проте недослідженими залишаються концептуальні положення, пов'язані з формуванням відокремленого правового інституту щодо регулювання досліджуваних відносин (зокрема щодо його предмету, складу, принципів та ін.), не розкрито ряд загальнотеоретичних аспектів, пов'язаних із регламентацією добросусідства (його зміст, правова природа відповідних положень, суб'єкти та об'єкти земельних сусідських відносин, їх види та особливості регулювання). На нашу думку, це можна пояснити як недостатністю та надмірною абстрактністю наявного правового регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок у сучасному українському земельному законодавстві,

так і нерозумінням практиками та науковцями його змісту і призначення.

У зв'язку з цим актуальним є комплексне дослідження правового регулювання земельних сусідських відносин у чинному законодавстві як найважливішого різновиду сусідських відносин. Дана робота є спробою розглянути становлення та розвиток відповідного правового регулювання у вітчизняному праві та положення зарубіжних законодавств у даній сфері, дослідити науково-теоретичні засади сучасного „права сусідства”, особливості регулювання окремих видів земельних сусідських відносин, а також запропонувати своє бачення системи положень щодо регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

Теоретичну основу дослідження науково-теоретичних та практичних засад правового регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок складають праці вітчизняних та іноземних правників, а саме: С. С. Алексєєва, Ю. М. Андрєєва, О. В. Бурцева, Д. В. Бусуйок, Ю. В. Виниченко, А. П. Гетьмана, В. П. Грибанова, О. С. Губара, О. В. Дзери, В. М. Єрмоленка, П. Ф. Кулинича, В. В. Костицького, І. І. Каракаша, О. О. Кота, В. І. Курдиновського, Р. М. Лашенка, Л. В. Лейби, Ф. І. Леонтовича, О. А. Лобова, Р. А. Майданика, Р. І. Марусенка, У. Маттеї, Д. І. Мейєра, А. М. Мірошниченка, Є. О. Мічуріна, І. Б. Новицького, В. В. Носіка, Я. Падох, К. П. Победоносцева, О. О. Погрібного, С. О. Погрібного, Й. О. Покровського, О. О. Поротікової, В. Є. Рубаника, І. Ф. Севрюкової, В. І. Семчика, В. Д. Сидор, В. І. Синайського, І. В. Спасибо-Фатєєвої, М. О. Стефанчука, Т. О. Третьяка, В. І. Федоровича, О. А. Халабуденка, Т. Є. Харитонові, М. М. Хміля, Г. Г. Харченка, Г. Ф. Шершеневича, М. В. Шульги, Ю. В. Цюкало, В. В. Цюри, В. Л. Яроцького та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано на кафедрі цивільного права навчально-наукового юридичного інституту Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” в межах комплексних цільових програм „Правові проблеми здійснення майнових та особистих немайнових прав в умовах ринкової економіки” (номер державної реєстрації 0110U001557), „Вдосконалення правового регулювання земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах адаптації до законодавства ЄС” (номер державної реєстрації 0110U003028). Тема роботи відповідає „Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016-2020 рр.”, затверджених постановою

Загальних Зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., та перспективним напрямом кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, перелік яких затверджено рішенням Президії Національної академії правових наук України від 18 жовтня 2013 р.

Мета і завдання дослідження. Метою даної дисертаційної роботи є формування науково-теоретичної концепції інституту права сусідства (добросусідства), розкриття особливостей регламентації окремих видів земельних сусідських відносин (відносин добросусідства), а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Для досягнення мети дослідження сформульовано такі *завдання*:

- висвітлити історико-теоретичні та методологічні проблеми розвитку правового регулювання земельних сусідських відносин в Україні;
- узагальнити зарубіжний досвід правового регулювання земельних сусідських відносин;
- сформулювати поняття та характерні ознаки земельних сусідських відносин;
- визначити об'єкти, суб'єкти та зміст земельних сусідських відносин;
- розкрити правову природу положень щодо регламентації земельних сусідських відносин та визначити їх співвідношення з спорідненими правовими конструкціями;
- розробити концепцію права сусідства як правового інституту;
- визначити основні засади (принципи) правового регулювання земельних сусідських відносин;
- розкрити особливості правового регулювання окремих видів земельних сусідських відносин;
- сформулювати та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, яке регламентує земельні сусідські відносини.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають між власниками та землекористувачами при здійсненні прав на сусідні земельні ділянки (землі).

Предметом дослідження виступає інститут права сусідства (теоретичні та практичні засади правового регулювання земельних сусідських відносин).

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, застосування яких надало можливість досягнення мети і вирішення

поставлених завдань, а також забезпечило достовірність отриманих висновків.

За допомогою загальнонаукового *системно-структурного* методу визначено основні напрямки дослідження. Застосування *діалектичного* методу надало змогу дослідити багатоплановість правової природи сусідських відносин та різноманітність підходів щодо їх регулювання. Метод *системного аналізу* надав змогу здійснити дослідження загальнотеоретичних та методологічних засад правового регулювання земельних сусідських відносин та сформуванню концепцію інституту права сусідства. Використання *методів абстрагування й узагальнення, аналізу і синтезу* дозволило здійснити наукове опрацювання змісту та особливостей регламентації відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок, а також визначити її місце в системі правового регулювання. За допомогою *логіко-семантичного* методу сформульовано понятійний та категоріальний апарати, зокрема визначено поняття „земельні сусідські відносини”, „інститут права сусідства”, „сусідні земельні ділянки (землі)” та ін.

Що стосується спеціальних наукових методів дослідження, то *нормативно-догматичний* метод було застосовано при розгляді положень українського та зарубіжного законодавств, що регламентують земельні сусідські відносини. За допомогою *історико-правового* методу визначено закономірності виникнення та розвитку відповідного правового регулювання на українських землях, а також розглянуто еволюцію доктринальних положень з досліджуваної тематики. *Порівняльно-правовий* метод застосовувався при дослідженні та співставленні положень законодавств різних держав щодо регламентації земельних сусідських відносин. За допомогою *теоретико-прогностичного* методу розроблено пропозиції щодо вдосконалення чинного земельного законодавства.

Наукова новизна одержаних результатів. Представлена робота є першим в Україні комплексним системним дослідженням науково-теоретичних і практичних засад правового регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок в рамках інституту права сусідства.

Наукову новизну одержаних результатів конкретизовано у таких найважливіших теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

уперше:

- визначено поняття земельних сусідських відносин як правовідносин, що виникають між власниками та землекористувачами тих земельних ділянок, здійснення прав щодо яких є взаємозалежним

(сусідні земельні ділянки). На підставі теоретико-правового узагальнення аргументовано, що вказані правовідносини становлять відокремлений предмет правового регулювання та підлягають регламентації в рамках права сусідства як міжгалузевого правового інституту;

- встановлено основні закономірності розвитку правового регулювання земельних сусідських відносин на українських землях, а саме: його виникнення пов'язане з появою індивідуального (відокремленого) землекористування; подальше формування приватної власності на землю спричиняє урізноманітнення земельних сусідських відносин та обумовлює розвиток „права сусідства”; відмова від приватної власності на землю (як це мало місце у радянську добу) призводить до занепаду „права сусідства” як спеціального правового регулювання, а фактично існуючі земельні сусідські відносини регламентуються на підставі загальних положень про землекористування, містобудівних, санітарних, екологічних та інших нормативів, а також звичаєвих норм;

- на основі дослідження історії „права сусідства” на українських землях визначено наступні періоди його розвитку: зародження правового регулювання земельних сусідських відносин (X – I половина XIV ст.); становлення правового регулювання земельних сусідських відносин (II половина XIV – середина XVII ст.); подальший розвиток правового регулювання земельних сусідських відносин (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.); розробка науково-теоретичних засад інституту права сусідства (кінець XVIII ст. – початок XX ст.); занепад інституту права сусідства (20 рр. XX ст. – 1991 р.); повернення до європейської традиції правового регулювання земельних сусідських відносин (після 1991 р.);

- зроблено теоретико-правовий висновок, що положення щодо регулювання земельних сусідських відносин за своєю правовою природою є правовими обмеженнями, що спрямовані на запобігання конфліктів і врівноважування інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок шляхом утримання їх поведінки у певних правових рамках через використання різних способів правового регулювання (заборон, зобов'язань, дозволів). Такі положення закріплюють систему суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, якими наділяються усі суб'єкти земельних сусідських відносин;

- обґрунтовано концепцію міжгалузевого інституту права сусідства як сукупності норм земельного, цивільного та адміністративного права, спрямованих на регламентацію земельних

сусідських відносин, що пов'язані з: перенесенням окремих наслідків землекористування (диму, шуму, пилу та ін.) на сусідні земельні ділянки; перетворенням та забудовою сусідніх земельних ділянок; правовим режимом рослин, що ростуть на межі чи поблизу неї, а також їх плодів; стоком вод на сусідні земельні ділянки; облаштуванням огорож та їх правовим режимом; встановленням (відновленням) меж суміжних земельних ділянок та вирішенням межових спорів;

- на основі вивчення доктринальних досліджень, а також української та зарубіжної практики правового регулювання сформульовано принципи правового регулювання земельних сусідських відносин (інституту права сусідства);

- сформульовано концепцію регламентації опосередкованих сусідських впливів як найбільш складного аспекту правового регулювання сусідських відносин в цілому, а саме: визначено поняття, зміст, форми та види таких впливів, умови їх здійснення та критерії правомірності (допустимості). Зокрема обґрунтовано, що в основі відповідного регулювання лежить принцип недопустимості зловживання суб'єктивним правом як недобросовісне здійснення (реалізація) земельних прав, що об'єктивно порушує справедливе співвідношення (рівновагу) інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок (земель); при цьому в якості критеріїв правомірності опосередкованого сусідського впливу слід враховувати: нормативні показники, місцеві звичаї та умови, цільове призначення земельної ділянки, забезпечення (дотримання) рівноваги сусідських інтересів;

- визначено загальнотеоретичні положення і пропозиції до законодавства щодо регламентації встановлення обгороджувальних земельних ділянок та їх правового режиму (правомочність обмежувати доступ на земельну ділянку визначено як складову прав на землю, встановлено відсутність загального обов'язку власників та землекористувачів встановлювати обгороджування, визначено систему нормативних та індивідуальних обмежень щодо встановлення власниками чи землекористувачами заборон доступу на земельну ділянку);

- обґрунтовано концепцію правового регулювання земельних сусідських відносин, пов'язаних зі здійсненням (спрямуванням) стоків вод власниками та землекористувачами земельних ділянок на сусідні ділянки і сформульовано відповідні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з даного питання;

- розроблено систему положень щодо регулювання земельних

сусідських положень, за допомогою яких пропонується викласти у новій редакції главу 17 Земельного кодексу України (викладено у п. 14 Висновків);

удосконалено:

- висновок про необхідність широкого підходу щодо визначення об'єктів земельних майнових відносин (включаючи сусідські), за якого в їх якості розглядаються не лише сформовані земельні ділянки, що відповідають вимогам ст. 79-1 ЗК України, але й „недоформовані” земельні ділянки та землі державної і комунальної власності, які не мають встановлених меж, кадастрових номерів та не зареєстровані як земельні ділянки;

- науково-теоретичне обґрунтування щодо поширення положень про захист володіння як речового права на земельно-правові відносини (за умов правомірності заволодіння земельними ділянками), а також визнання фактичних користувачів земельних ділянок суб'єктами земельних відносин;

- критерії кваліфікації земельних ділянок як сусідніх при регулюванні відносин щодо дотримання правил сусідства (добросусідства). В якості сусідніх пропонується розглядати земельні ділянки, здійснення прав на які є взаємозалежним (здійснення прав на одну земельну ділянку впливає на можливості здійснення прав на іншу ділянку, а також потребує співпраці їх власників чи землекористувачів);

- науково-теоретичні підходи стосовно класифікації обмежень щодо здійснення прав на землю (земельні ділянки); зокрема уточнено зміст такого їх різновиду як „сусідські обмеження” („обмеження на користь сусідів”), що полягають у взаємних заборонах щодо здійснення певних дій та додаткових обов'язках, встановлених законодавством для власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок;

- положення про правовий режим межових споруд (обгороджень земельних ділянок), зокрема обґрунтовано можливість встановлення обгороджень на межі земельних ділянок виключно за згодою власників суміжних ділянок та поширення на них режиму спільної власності;

- наукові підходи щодо розуміння змісту і призначення „негативних” земельних сервітутів як різновиду сервітутів, що забороняють вчиняти певні дії з метою захисту інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок; обґрунтовано необхідність закріплення конструкції негативних земельних сервітутів у чинному законодавстві;

набули подальшого розвитку:

- дослідження періодів розвитку та кодифікації земельного

законодавства України, зокрема в частині регламентації здійснення прав на землю та впорядкування відносин власників та землекористувачів земельних ділянок;

- положення про межі та обмеження щодо здійснення права власності та інших прав на землю (земельні ділянки), зокрема щодо обмеження правомочностей здійснювати опосередкований вплив на сусідні володіння, а також забороняти доступ на земельні ділянки;

- висновок про необхідність розглядати земельну ділянку як комплексний об'єкт майнових відносин, що включає в себе у якості приналежностей також і розташовані на ній „об'єкти нерухомого майна, відмінні від земельної ділянки”;

- дослідження принципів здійснення майнових прав, зокрема прав на землю (земельну ділянку). Встановлено їх похідний характер від загальних принципів щодо здійснення суб'єктивних майнових прав, у першу чергу – принципів добросовісності, розумності і справедливості, а також недопущення зловживання правом;

- дослідження спільних рис та відмінностей правової природи положень про сусідство (добросусідство) та земельні сервітути. Як їх основну принципову відмінність визначено порядок встановлення (відповідно, нормативний (законодавчий) та індивідуальний), оскільки положення про сусідство (добросусідство) є правовими (нормативними) обмеженнями у сфері прав на землю, а земельні сервітути – речовими правами на чуже майно, які прийнято розглядати як обтяження земельних ділянок;

- положення щодо змісту та особливостей правової природи публічних земельних сервітутів. Визначено поняття публічного земельного сервітуту як права обмеженого користування чужою земельною ділянкою, що встановлене для необмеженого кола осіб. Сформульовано пропозиції щодо внесення доповнень до ст. 98 ЗК України щодо закріплення конструкції публічних земельних сервітутів;

- положення щодо правового регулювання використання вод при здійсненні землекористування, зокрема обґрунтовано необхідність регламентації окремих приватноправових аспектів даних відносин у рамках інституту права сусідства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у формулюванні висновків і пропозицій, які можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності – для подальшого розвитку наукових досліджень земельних відносин, пов'язаних із здійсненням прав на землю (земельні ділянки); у правотворчій діяльності – при розробці нормативно-правових актів та вдосконаленні правового регулювання у

сфері земельних майнових відносин; у *правозастосовчій діяльності* – при застосуванні положень законодавства, що регулюють земельні сусідські відносини (відносини добросусідства); у *навчальному процесі* – при розробці та викладанні відповідних навчальних дисциплін.

Наукові результати дисертації було впроваджено у навчальний процес навчально-наукового юридичного інституту Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (акт впровадження від 14.11.2019 року), а також використовуються у практичній діяльності Івано-Франківського міського суду та Узгоджувальної комісії виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради по розгляду земельних спорів (акти впровадження від 22.11.2019 року, від 24.12.2019 року).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на спільному засіданні кафедри цивільного права і кафедри трудового, екологічного та аграрного права навчально-наукового юридичного інституту Державного вищого навчального закладу „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Крім того, результати дисертаційного дослідження отримали апробацію у виступах автора на наступних міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція „Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (м. Тернопіль, 11 квітня 2008 року); III Міжнародна інтернет-конференція “Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми” (м. Тернопіль, 16 жовтня 2008 року); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та аспірантів „Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні” (м. Івано-Франківськ, 23-24 квітня 2009 року); Міжнародна науково-практична конференція „Правова політика української держави” (конференція, присвячена 70-річчю Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника) (м. Івано-Франківськ, 19-20 лютого 2010 року); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та аспірантів „Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина” (м. Івано-Франківськ, 23 квітня 2010 року); Десята ювілейна міжнародна науково-практична інтернет-конференція „Розвиток України в XXI ст.: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми” (м. Тернопіль, 10 червня 2011 року); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та аспірантів „Вдосконалення правового

захисту прав та основних свобод людини і громадянина” (м. Івано-Франківськ, 26 квітня 2013 року); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та аспірантів „Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина” (м. Івано-Франківськ, 16 травня 2014 року); Всеукраїнська науково-практична конференція „Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти” (м. Івано-Франківськ, 6 березня 2014 року); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та аспірантів „Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина в Україні” (м. Івано-Франківськ, 13-14 травня 2016 року); Всеукраїнська науково-практична конференція „Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України” (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 року); Міжнародна науково-практична конференція „Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень” (м. Запоріжжя, 10–11 травня 2019 року); Міжнародна науково-практична конференція „Дев'ять юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського” (м. Одеса, 17 травня 2019 року); Всеукраїнська науково-практична конференція „Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації” (м. Івано-Франківськ – Яремче, 20-22 вересня 2019 року).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації викладено у 39 публікаціях, серед яких: 1 індивідуальна монографія, 20 статей у фахових наукових періодичних виданнях України, 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав, тези 14 доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, 4-х розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 398 сторінок, з яких основний текст становить 347 сторінки. Список використаних джерел включає 430 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** наведено обґрунтування вибору теми дослідження, вказується на зв'язок роботи з науковими планами, програмами та темами, визначаються мета та завдання, об'єкт і предмет дослідження, висвітлюються методологічні засади роботи, визначено наукову новизну дослідження та його практичне значення, наводяться відомості про

апробацію та опублікування одержаних результатів дисертації, її структуру та обсяг.

Розділ 1 „Гене́за та розвиток правового регулювання земельних сусідських відносин” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. „Еволюція правового регулювання земельних сусідських відносин на українських землях” розглянуто розвиток регламентації даних відносин у найбільш визначних пам'ятках вітчизняного права.

Досліджено, що письмові пам'ятки права періоду Київської Русі (X – I пол. XIV ст.) не містили значної кількості норм щодо регулювання досліджуваних відносин, а наявні в них нечисленні положення регламентували лише окремі аспекти розмежування сусідніх володінь (встановлювали відповідальність за порушення меж земельних ділянок та знищення межових знаків, а також регламентували відносини, пов'язані з переростанням рослин через межу ділянки та потраплянням їх плодів на сусідні володіння).

Однак уже положення „Литовських статутів” як найбільш визначних пам'яток права польсько-литовської доби (II пол. XIV ст. – серед. XVII ст.) відображають достатньо високий рівень розвитку правового регулювання земельних сусідських відносин. Так, вони містили положення щодо: розмежування володінь та відповідальності за порушення меж і знищення межових знаків; використання суміжних лісових масивів; сусідства по водних об'єктах (річках); регулювання впливів водою на сусідні володіння та ін. Також діяли положення щодо „міського сусідства”, які містилися у пам'ятках „магдебурзького права” (розмежування та обгороджування володінь, здійснення стоків та переростання рослин через межу, допустимі відстані від межі при облаштуванні господарських споруд).

Надалі „Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.) як найбільш визначна пам'ятка права козацько-гетьманської доби достатньо детально регулювала такі аспекти земельних сусідських відносин, як: розмежування сусідніх володінь, облаштування та утримання огорож, запобігання проникненню рослин на сусідні володіння, будівництво біля межі, запобігання недопустимим опосередкованим сусідським впливам (іскри, дим, сморід) та ін. Увібравши в себе поширені на той час положення звичаєвих норм та інших пам'яток права щодо регламентації досліджуваних відносин, „Права” значно перевершували їх за систематизацією та деталізацією.

Наступний період, що пов'язаний із входженням українських земель до складу Російської та Австро-Угорській імперій (кінець XVIII

ст. – початок XX ст.), характерний, насамперед, розробкою науково-теоретичних положень щодо правового регулювання земельних сусідських відносин. Так, правознавцями того часу (К.П. Победоносцев, В.І. Курдиновський та ін.) було визначено зміст та особливості сусідських відносин, обґрунтовано концепцію відповідного правового інституту („право приватної участі”) та його співвідношення з іншими правовими інститутами (в т.ч. земельними сервітутами). Що стосується тогочасного регулювання досліджуваних відносин у вказаних державах, то воно було достатньо обмеженим та казуїстичним.

В радянський період питання правової регламентації земельних сусідських відносин не отримали належної розробки у правовій доктрині та закріплення у законодавстві. Відповідне регулювання у земельному законодавстві в основному обмежувалося закріпленням загального обов'язку користувачів земельних ділянок не порушувати права та інтереси сусідніх землекористувачів, а також встановленням порядку врегулювання земельних межових спорів. Внаслідок скасування приватної власності на землю правова регламентація земельних сусідських відносин втратила актуальність і змістилася у площину адміністративного права.

Новітній період (після 1991 р.) пов'язаний із відновленням приватної власності на землю, впровадженням диспозитивних методів регулювання земельно-правових відносин та поверненням до європейської традиції регламентації земельних сусідських відносин. Це проявилось у включенні до складу ЗК України від 25.10.2001 року глави 17 „Добросусідство”, що містить спеціальні норми, спрямовані на регламентацію відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

Зроблено загальний висновок, що формування приватної власності на землю обумовлює урізноманітнення та ускладнення земельних сусідських відносин, сприяючи розвитку відповідного правового регулювання. Обґрунтовано необхідність внесення змін до чинного земельного законодавства щодо регулювання земельних сусідських відносин.

У підрозділі 1.2. „Зарубіжний досвід правового регулювання земельних сусідських відносин” розглянуто положення щодо регламентації земельних сусідських відносин у законодавствах західних та пострадянських держав.

Визначено, що сучасні законодавства більшості європейських держав містять положення про сусідство (добросусідство). При цьому у національних правових системах романо-германської правової сім'ї

(Німеччина, Австрія, Швейцарія, Чехія, Франція, Нідерланди та ін.) сусідські відносини розглядаються як приватноправові та регламентуються, в першу чергу, за допомогою норм речового права. Водночас у законодавствах країн сім'ї англо-саксонського (загального) права регламентація даних відносин ґрунтується на системі публічноправових (адміністративних) норм.

Встановлено загальні тенденції щодо розвитку „права сусідства” у законодавствах європейських держав романо-германської правової сім'ї, а саме: виділення положень про сусідство у самостійний розділ правового регулювання та їх відмежування від земельних сервітутів; постійна систематизація відповідних положень, зокрема набуття ними більш абстрактного характеру, поява норм щодо регламентації „опосередкованих сусідських впливів” (впливів, не пов'язаних із порушенням меж володіння), запровадження дворівневої структури „права сусідства” (виділення загальних та спеціальних положень).

Що стосується законодавств пострадянських держав, то на сьогодні лише в частині з них передбачено положення щодо правового регулювання сусідських відносин, які закріплені в актах цивільного законодавства як самостійні структурні підрозділи (Грузія, Туркменистан, Республіка Молдова, Естонська Республіка) або серед загальних положень речового права (Азербайджанська Республіка, Латвійська Республіка, Литовська Республіка). Узагальнено, що правове регулювання земельних сусідських відносин у пострадянських державах є достатньо систематизованим та одноманітним, з суттєвим запозиченням європейського (насамперед – німецького) досвіду.

Найбільш типовими для зарубіжних законодавств романо-германської правової сім'ї є положення про сусідство (добросусідство), які регламентують: перенесення окремих наслідків землекористування на сусідні земельні ділянки; запобігання надмірному негативного впливу на сусідні земельні ділянки; усунення загрози обвалу будівлі з сусідньої земельної ділянки; переростання гілок та коріння рослин через межу земельної ділянки; право власності на плоди, що впали з сусідньої ділянки; правові наслідки порушення меж земельної ділянки при забудові; регулювання стоків вод на сусідні земельні ділянки; використання сусідніх земельних ділянок; розмежування земельних ділянок; використання межових споруд.

Розділ 2 „Земельні сусідські відносини як предмет правового регулювання” складається з чотирьох підрозділів, у яких досліджено питання щодо поняття та складу відповідних правовідносин.

У підрозділі 2.1. „Поняття та ознаки земельних сусідських

відносин” розглянуто питання про визначення, кваліфікуючі ознаки та види земельних сусідських відносин.

Визначено, що земельні сусідські відносини як предмет правового регулювання – це правовідносини, що виникають між власниками та землекористувачами тих земельних ділянок, здійснення прав щодо яких є взаємозалежним. За своєю правовою природою вони є приватноправовими відносинами майнового характеру, що пов’язані із здійсненням речових прав на земельні ділянки.

Виділено характерні ознаки земельних сусідських відносин:

- обумовленість взаємозалежністю (конкуренцією) щодо здійснення прав на земельні ділянки. При спрощеному підході виникнення сусідських відносин пояснюється „сусідством” (взаємозалежністю) самих земельних ділянок;
- об’єктивний характер виникнення. Набувши прав на земельну ділянку, особа невідворотно „набуває” і „сусідів” (володільців сусідніх ділянок), з котрими їй доводиться взаємодіяти при здійсненні цих прав;
- конфліктний характер таких відносин. Зіткнення (конкуренція) щодо здійснення суб’єктивних прав на земельні ділянки призводить до виникнення спорів між їх власниками та землекористувачами, яким необхідно запобігати. В свою чергу, вказане обумовлює формування права сусідства як правового інституту, спрямованого на впорядкування (нормалізацію) земельних сусідських відносин.

Узагальнено, що земельні сусідські відносини як предмет правового регулювання включають в себе відносини щодо: перенесення окремих наслідків землекористування на сусідні земельні ділянки (впливи шумом, димом та в інший спосіб, що не пов’язаний із порушенням меж); перетворення та забудови земельної ділянки, що впливає на сусідні володіння; використання рослин, що ростуть на межі чи поблизу неї, а також їх плодів; регулювання стоку вод на сусідні ділянки; облаштування огорож земельних ділянок та їх правового режиму; встановлення (відновлення) меж суміжних земельних ділянок.

За загальним правилом, об’єктами земельних сусідських відносин є земельні ділянки, що можуть бути кваліфіковані як сусідні, а суб’єктами – особи, що здійснюють землекористування на таких ділянках. Їх зміст полягає у системі встановлених законодавством взаємних суб’єктивних прав та юридичних обов’язків власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

У **підрозділі 2.2. „Об’єкти земельних сусідських відносин”** досліджено питання щодо визначення об’єктів досліджуваних відносин.

Проаналізовано існуючі доктринальні підходи щодо розуміння

„сусідства” як кваліфікуючої ознаки об’єктів земельних сусідських відносин. Доведено, що „сусідство” земельних ділянок полягає у взаємозалежності прав на них (здійснення прав щодо однієї земельної ділянки впливає на можливості здійснення прав щодо іншої ділянки, а в окремих випадках – потребує співпраці їх володільців). Подібне зіткнення („колізія”, „конкуренція”) при здійсненні суб’єктивних прав на сусідні земельні ділянки обумовлено:

- неможливістю повного відокремлення земельних ділянок (суміжних, пов’язаних спільними комунікаціями чи водними об’єктами та ін.);

- неможливістю утримувати у межах земельної ділянки певні наслідки діяльності її землекористувача (шум, дим, запах та ін.);

- залежністю цінності чи можливості використання земельної ділянки від оточуючого простору (комунікацій, стану ландшафту, характеру використання інших ділянок тощо). Вказане обумовлює поширення інтересів власників та землекористувачів земельних ділянок поза їх межі;

- необхідністю співпраці власників та землекористувачів сусідніх ділянок при здійсненні прав на них (встановлення (відновлення) меж, утримання спільних межових споруд, організація стоку вод та ін.).

Необхідною умовою набуття земельними ділянками правового режиму об’єкта майнових прав є їх індивідуалізація (виокремлення) з помір масиву земель, яке в законодавстві позначається як „формування земельної ділянки” (ст. 79-1 ЗК України). Сформовані земельні ділянки набувають ряду ознак, що визначають їх фізичні (місцезнаходження, розмір площі, межі в натурі) та юридичні (належність до певної категорії земель, цільове призначення, правовий режим, існуючі права щодо земельної ділянки, реєстрація цих прав) параметри, забезпечуючи відмежування від інших ділянок (земель).

Як практичну складність щодо регулювання земельних сусідських відносин визначено існування „недоформованих” земельних ділянок та „недооформлених” прав на них, що ускладнює забезпечення їх належної індивідуалізації як об’єктів майнових відносин (зокрема землі державної та комунальної власності, які не мають встановлених меж, кадастрових номерів та не зареєстровані в якості земельних ділянок). Аргументовано необхідність визнання об’єктами земельних сусідських відносин поверхневих площ (земель), які не є сформованими земельними ділянками, проте на яких фактично здійснюється землекористування.

Обґрунтовано необхідність розглядати земельні ділянки в якості об’єктів земельних майнових відносин (включаючи сусідські) як

комплексні об'єкти, що включають в себе як приналежності розташоване на них „нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки”.

У *підрозділі 2.3. „Суб'єкти земельних сусідських відносин”* досліджено питання щодо визначення суб'єктів досліджуваних відносин.

За загальним правилом, суб'єктами земельних сусідських відносин є власники та землекористувачі, які наділені передбаченими чинним законодавством правами на сусідні земельні ділянки. Водночас ними не можуть вважатися особи, які спільно використовують земельну ділянку або здійснюють право загального землекористування (відсутність відособленого землекористування різними ділянками).

Відзначено поширеність на практиці ситуацій, коли фактичні землекористувачі не мають належно оформлених прав на земельні ділянки, що передбачені чинним земельним законодавством (не здійснили приватизацію земельних ділянок, не завершили оформлення спадщини, набули прав на певну будівлю (споруду) і здійснюють оформлення прав на землю тощо).

Обґрунтовано необхідність застосування у сфері земельно-правових відносин положень щодо захисту правомірного володіння земельною ділянкою як речового права та визнання відповідних володільців землекористувачами. При цьому правомірним слід вважати таке фактичне володіння земельною ділянкою, яке не пов'язане із протиправним чи безпідставним її захоплення (зайняттям). Таким чином, в якості суб'єктів земельних сусідських відносин пропонується розглядати усіх власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок, включаючи фактичних володільців як осіб, що правомірно використовують земельні ділянки і вправі звертатися за судовим захистом. Наголошено, що захист володіння земельною ділянкою не може забезпечувати легітимізацію її незаконного утримання.

У *підрозділі 2.4. „Зміст земельних сусідських відносин”* розглянуто питання про суб'єктивні права та юридичні обов'язки власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

Юридичний зміст земельних сусідських відносин як предмету правового регулювання (правовідносин) проявляється у сукупності суб'єктивних прав та юридичних обов'язків їх суб'єктів.

Відзначається відсутність у літературі єдиного підходу з даного питання у зв'язку із різним розумінням правової природи „права сусідства”. Так, у вузькому розумінні воно ототожнюється з сукупністю „заборон на користь сусідів”, а у широкому – розглядається як система правил щодо впорядкування (нормалізації) відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок, що передбачають

встановлення не лише заборон (приписів щодо утримання від вчинення певних дій), але і зобов'язань у вигляді обов'язків (приписів вчинити певні дії) та дозволів у вигляді суб'єктивних прав (уповноважень вчиняти певні дії на свій розсуд). Окремо слід відзначити підхід, згідно якого, відповідно до концепції інституційного роз'єднання прав та обов'язків, права власників земельних ділянок та землекористувачів регламентуються положеннями інститутів права власності на землю та землекористування, а їх обов'язки – закріплено у положеннях інституту права сусідства (добросусідства).

На думку дисертанта, чинне законодавство щодо регулювання земельних сусідських відносин містить положення, що мають характер як заборон і зобов'язань, так і дозволів (уповноважень). Останнє передбачає надання суб'єктам земельних сусідських відносин певних суб'єктивних прав як свободи вибору варіанту поведінки щодо вчинення власних активних дій чи утримання від них. Враховуючи викладене, можна вести мову про самостійний характер тих суб'єктивних прав, що впливають із встановлених законодавством положень про сусідство (добросусідство) та надаються усім суб'єктам земельних сусідських відносин.

При найбільш загальному підході зміст земельних сусідських відносин полягає у праві кожного власника чи землекористувача вільно використовувати свою земельну ділянку в тих межах і тими способами, що не спричиняє неправомірного сусідського впливу на інші (сусідні) ділянки, а також вимагати від інших власників та землекористувачів такого ж використання їх земельних ділянок, і водночас – в обов'язку таких суб'єктів не перешкоджати правомірному сусідському впливу на свою земельну ділянку з боку володільців сусідніх ділянок (обов'язок терпіти такий вплив).

Розділ 3 „Загальні засади правового регулювання земельних сусідських відносин” складеться з 4 підрозділів. В межах даного розділу досліджено науково-теоретичні засади права сусідства як правового інституту, спрямованого на регламентацію відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

У підрозділі 3.1. „Правова природа положень щодо регулювання земельних сусідських відносин” досліджено сутність та призначення системи норм, що складають „право сусідства” (добросусідство).

На підставі теоретико-правового дослідження узагальнено, що у літературі „право сусідства” прийнято розглядати як встановлені законом обмеження щодо здійснення прав на землю на користь сусідів, які полягають у забороні певної поведінки. При більш розширеному

підходить до т.з. „сусідських обмежень” також включають обов’язки щодо вчинення певних дій на користь володільців сусідніх земельних ділянок.

Встановлено, що сучасна правова регламентація земельних сусідських відносин передбачає застосування як обмежувальних (встановлення заборон та додаткових обов’язків), так і стимулюючих (встановлення дозволів) способів правового регулювання. Таким чином, ряд положень про сусідство (добросусідство) має характер дозволів (уповноважень) щодо здійснення певних дій і передбачає закріплення системи суб’єктивних прав власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок. Вказане обумовлює необхідність перегляду загальноприйнятих уявлень про правову природу „права сусідства”.

Обґрунтовано, що положення „права сусідства” спрямовані на впорядкування земельних сусідських відносин з метою забезпечення „добросусідства” як певної якісної характеристики даних відносин, що характеризується відсутністю конфліктів між суб’єктами цих відносин та забезпеченням рівноваги їх інтересів. Це передбачає використання різних способів правового регулювання, що загалом забезпечують обмежувальний вплив на поведінку власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок. Вказане надає підстави розглядати „право сусідство” в більш широкому контексті – як „правові обмеження”, що є результатом діяльності законодавця щодо стримування деструктивної поведінки відповідних суб’єктів та утримання її у належних правових рамках. Їх кінцева мета – забезпечити нормалізацію земельних сусідських відносин та врівноважування інтересів (потреб) сусідів. Навіть виділяючи певні правомочності власника чи землекористувача стосовно володільців сусідніх ділянок, право сусідства таким чином регламентує їх здійснення, вказуючи на допустимі при цьому межі.

У підрозділі 3.2. „Співвідношення положень щодо регулювання земельних сусідських відносин та земельних сервітутів” розглянуто спільні та відмінні риси положень про сусідство (добросусідство) та земельні сервітутути.

Визначено, що положення щодо регулювання земельних сусідських відносин та земельних сервітутів мають ряд споріднюючих ознак: призначення та характер дії (погодження та захист інтересів, пов’язаних із здійсненням прав на сусідні земельні ділянки), сфера застосування (загалом однаковий об’єктний і суб’єктний склад охоплених відносин), спільне походження (виникли як різновиди обмежень щодо здійснення прав на нерухоме майно). Досліджено, що історично положення права сусідства виникли як підвид земельних сервітутів і розглядалися як законні (легальні) сервітутути.

Наголошено на необхідності розглядати право сусідства і право земельного сервітуту як окремі правові інститути. Встановлено принципові відмінності їх правової природи, оскільки положення щодо регулювання земельних сусідських відносин є правовими обмеженнями у сфері прав на землю, в той час як земельні сервітути є речовими правами на чуже майно, які прийнято розглядати як обтяження земельних ділянок. Вони є проявами принципово різних підходів щодо правової регламентації, оскільки положення про право сусідства є проявом нормативного правового регулювання земельних відносин, що передбачають встановлення певного правового режиму землекористування (у широкому його розумінні), а земельні сервітути – проявом індивідуального правового регулювання.

Обґрунтовано необхідність закріплення у законодавстві концепції „негативних” земельних сервітутів, що забороняють вчиняти певні дії з метою захисту інтересів сусідніх власників та землекористувачів (здійснювати у певному місці забудову, зводити споруди вище встановленого рівня та ін.). Вони, у поєднанні із „позитивними” земельними сервітутами, що надають право обмеженого використання сусідніх ділянок, забезпечать можливості більш гнучкого впорядкування земельних відносин на рівні індивідуального правового регулювання.

У *підрозділі 3.3. „Право сусідства як міжгалузевий правовий інститут”* досліджено питання щодо місця у системі правового регулювання положень, спрямованих на регламентацію земельних сусідських відносин.

Узагальнено, що на сьогодні у літературі положення чинного законодавства щодо регламентації земельних сусідських відносин прийнято розглядати як окремий правовий інститут, який, на думку дисертанта, слід позначати як „інститут права сусідства”. Традиційно цей інститут прийнято розглядати як приватноправовий, що має цивілістичне походження та належить до сфери речового права. Однак розвиток земельних сусідських відносин та ускладнення їх правового регулювання обумовили застосування адміністративно-правових механізмів щодо попередження та вирішення сусідських конфліктів. В наш час невід’ємною складовою „права сусідства” є будівельні, пожежні, санітарні та інші вимоги і нормативи, які також регламентують сусідські відносини. При цьому вони діють кумулятивно і доповнюють цивілістичні за своїм походження основні положення „права сусідства”.

За результатами теоретико-правового дослідження обґрунтовано, що правове регулювання земельних сусідських відносин має комплексний характер, а право сусідства слід розглядати як

міжгалузовий правовий інститут, який охоплює норми земельного, цивільного та адміністративного права, що спрямовані на регламентацію земельних сусідських відносин. Структурно даний правовий інститут включає в себе:

1) загальні положення, які визначають сферу застосування відповідного правового регулювання, а також його мету та основні засади (принципи);

2) спеціальні положення, спрямовані на регламентацію окремих видів земельних сусідських відносин: перенесення окремих наслідків землекористування на сусідні земельні ділянки (впливи шумом, димом, парою чи в інший спосіб, що не пов'язаний із порушенням меж ділянок); перетворення та забудова земельної ділянки, що впливає на сусідні ділянки; правовий режим рослин, що ростуть на межі чи поблизу неї, а також їх плодів; регулювання стоків вод на сусідні земельні ділянки; облаштування огорож та їх правовий режим; встановлення (відновлення) меж суміжних земельних ділянок.

У **підрозділі 3.4. „Принципи правового регулювання земельних сусідських відносин”** розглянуто питання про загальні засади інституту права сусідства.

Вказано, що визнання „права сусідства” самостійним міжгалузевим правовим інститутом породжує питання про його загальні засади (принципи), оскільки вони визначають зміст та спрямованість його норм, виступають їх ідейною основою.

Аргументовано, що принципи інституту права сусідства за своїм змістом є похідними від загальних принципів (засад) щодо здійснення суб'єктивних майнових прав. Насамперед, їх слід розглядати як деталізацію принципів добросовісності, розумності і справедливості, а також недопущення зловживання правом.

За результатами наукового дослідження сформульовано наступні принципи правового регулювання земельних сусідських відносин у рамках інституту права сусідства: непорушність меж земельної ділянки та збереження межових знаків; правомірність здійснення допустимого опосередкованого сусідського впливу; заборона недопустимого впливу на сусідні земельні ділянки; забезпечення врівноважування інтересів (потреб) власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок; обов'язковість дотримання взаємної поваги і забезпечення співпраці власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

У **Розділі 4 „Особливості правового регулювання окремих видів земельних сусідських відносин”** розглянуто окремі науково-теоретичні та практичні аспекти щодо регламентації земельних сусідських

відносин.

У підрозділі 4.1. „Опосередковані впливи на сусідні земельні ділянки” розглянуто питання про поняття, зміст, форми та види опосередкованих сусідських впливів, а також існуючі підходи щодо їх регламентації. Обґрунтовано, що вказані питання є найбільш складним аспектом правового регулювання земельних сусідських відносин.

Визначено, що опосередковані сусідські впливи є видом впливів, що виникають при здійсненні прав на сусідні земельні ділянки (сусідські впливи) і характеризуються тим, що їм неможливо запобігти розмежуванням ділянок та встановленням огорож. Формами таких впливів є:

- перенесення на сусідню земельну ділянку диму, пари, кіптяви, шуму чи інших наслідків діяльності (бездіяльності) власника або землекористувача;

- зміна (перетворення) земельної ділянки, що порушує права або законні інтереси власників чи землекористувачів сусідніх ділянок.

За своїм змістом опосередкований сусідський вплив полягає у створенні певних незручностей для власника чи землекористувача сусідньої земельної ділянки, які можна розглядати як перешкоди щодо здійснення його прав на ділянку або порушення законних інтересів.

В сучасній правовій доктрині сусідський вплив розглядається як звичний (нормальний) наслідок життєдіяльності володільців сусідніх земельних ділянок, якому неможливо повністю запобігти. За загальним правилом, правила про сусідство (добросусідство) захищають особу від негативних аспектів неправомірного опосередкованого сусідського впливу на її володіння, однак при цьому визнається правомірним вплив, який завдає певних незручностей, але не виходить за прийнятні межі. Основна ж проблема полягає у визначенні того, в яких межах опосередкований сусідський вплив повинен визнаватися правомірним, а в яких – його здійснення є підставою для звернення до суду з вимогою про припинення дій, що порушують права або законні інтереси.

Опосередковані впливи на сусідні земельні ділянки, залежно від спричинюваних ними наслідків (незручностей), поділяються на:

- допустимі (завдають незручностей, що не виходять за встановлені межі);

- надмірні (завдають незручностей, що виходять за встановлені межі);

- недопустимі (перешкоджають використанню сусідніх земельних ділянок за цільовим призначенням).

Аргументовано, що регламентація опосередкованих сусідських

впливів є складовою правового регулювання відносин щодо здійснення суб'єктивних майнових прав на земельні ділянки. В його основі лежить загальний принцип недопустимості зловживання суб'єктивним правом як недобросовісне здійснення (реалізація) прав на землю, що об'єктивно порушує справедливе співвідношення (рівновагу) інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

Практичне застосування принципу неприпустимості зловживання правом у сфері сусідських відносин вимагає його конкретизації шляхом встановлення додаткових (спеціальних) критеріїв щодо правової оцінки дій власника земельної ділянки чи землекористувача при здійсненні опосередкованого сусідського впливу. На думку дисертанта, в їх якості слід враховувати: нормативні показники, місцеві звичаї, місцеві умови, цільове призначення земельної ділянки, а також забезпечення (дотримання) рівноваги сусідських інтересів.

У підрозділі 4.2. „Облаштування огорож земельних ділянок та їх правовий режим” досліджено науково-теоретичні та практичні аспекти, пов'язані із встановленням та використанням обгороджень ділянок, а також отриманням доступу на них.

Узагальнено, що у сфері земельних відносин прагнення особи щодо панування над об'єктом власності проявляється у її намаганні відгородити свою земельну ділянку і обмежити для інших осіб доступ на неї. Чинним законодавством даний аспект земельних сусідських відносин врегульовано недостатньо, оскільки вимоги щодо облаштування обгороджень володінь встановлюють лише окремі спеціальні підзаконні акти та акти органів місцевого самоврядування.

Обгороджування земельної ділянки зачіпає інтереси як сусідніх володільців, які потребують доступу на них для обслуговування власних ділянок, так і інших осіб, що позбавляються можливості пересування (в т.ч. раніше існуючими шляхами). Обґрунтовано необхідність встановлення обмежень правомочностей власників та землекористувачів щодо заборони доступу на земельну ділянку (зокрема шляхом обгороджування) та запропоновано їх поділ, залежно від способу встановлення, на обмеження нормативного характеру та обмеження індивідуального характеру

Обмеження нормативного характеру у даній сфері встановлюються законодавством (нормативне правове регулювання) шляхом закріплення: 1) загальних обмежень щодо перешкоджання доступу на земельні ділянки. На сьогодні у чинному законодавстві подібні обмеження загалом відсутні, у зв'язку із чим пропонується його доповнити відповідними положеннями; 2) спеціальних обмежень щодо

перешкоджання доступу на земельні ділянки. Частково вони закріплені у чинному законодавстві (ст. 88 ВК України, ст. 17 Закону України „Про фермерське господарство” та ін.).

Обмеження індивідуального характеру у даній сфері передбачають встановлення на користь зацікавлених осіб земельних сервітутів на підставі договору або за рішенням суду (індивідуальне правове регулювання). Відповідно до них, власник чи землекористувач зобов'язаний надати особі, в інтересах якої встановлено сервітут, доступ на свою земельну ділянку, в тому числі і мінаючи встановлені огорожі.

Додатково обґрунтовано необхідність закріплення у законодавстві конструкції публічних земельних сервітутів, що надають право обмеженого використання чужої земельної ділянки невизначеному колу осіб (переважно – для пересування). З метою подолання суперечностей практики правового регулювання досліджуваних аспектів земельних сусідських відносин сформульовано наступні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства:

1. *доповнити главу 17 ЗК України положеннями щодо встановлення та використання межових споруд* (наведено у пп. 7 п. 14 Висновків);

2. *доповнити ст. 111 ЗК України наступним положенням:* „Власники та землекористувачі земельних ділянок зобов'язані забезпечити іншим особам збереження, а також безоплатне безперешкодне користування тими об'єктами загального користування (пішохідними або автомобільними дорогами (переходами, проїздами), об'єктами інженерної інфраструктури тощо), які існували на цих ділянках на момент їх передачі у власність або користування”;

3. *доповнити ст. 98 ЗК України наступним положенням:* „Право обмеженого користування чужими земельними ділянками може встановлюватися для однієї чи декількох визначених осіб (приватний земельний сервітут) або для необмеженого кола осіб (публічний земельний сервітут)”.

У підрозділі 4.3. „Стоки вод на сусідні земельні ділянки” досліджено аспекти земельних сусідських відносин, пов'язані з використанням вод.

Визначено, що історично т.з. „сусідське водокористування” було достатньо традиційною частиною „права сусідства”, однак на сьогодні регулювання цих відносин перемістилося до сфери публічного права.

На основі вивчення законодавств зарубіжних держав та вітчизняної практики правового регулювання обґрунтовано необхідність правової регламентації приватноправових аспектів використання вод

власниками та землекористувачами сусідніх земельних ділянок. В його основу покладено загальне правило щодо заборони змінювати природний рух (течію) вод, якщо це порушує права та законні інтереси власників або землекористувачів сусідніх земельних ділянок. Штучний рух (течію) вод, що обумовлено діяльністю власників земельних ділянок чи землекористувачів, пропонується регламентувати у договірному порядку шляхом встановлення земельних сервітутів (скидання вод на сусідню земельну ділянку, їх перерозподіл між сусідами та ін.).

Проведене дослідження дозволило сформулювати положення щодо регламентації земельних сусідських відносин, що пов'язані із стоком вод на інші земельні ділянки (наведено у пп. 6 п. 14 Висновків).

ВИСНОВКИ

У дисертації за результатами системного дослідження українського та зарубіжних законодавств, практики їх застосування, праць вітчизняних і зарубіжних учених запропоновано вирішення проблеми щодо формування науково-теоретичної концепції інституту права сусідства, а також обґрунтовано пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання земельних сусідських відносин. Проведене дослідження дозволило сформулювати наступні положення.

1. Зародження правового регулювання земельних сусідських відносин на українських землях пов'язане з появою у праві періоду Київської Русі норм, що регламентували розмежування земельних ділянок та встановлювали відповідальність за порушення межових знаків (X – I пол. XIV ст.). Таким чином, відповідне правове регулювання виникає з появою індивідуального (відособленого) землекористування.

Подальше формування приватної власності на землю обумовлює урізноманітнення та ускладнення земельних сусідських відносин, сприяючи розвитку відповідного правового регулювання. Тому пам'ятки права польсько-литовської (II пол. XIV – серед. XVII ст.) та козацько-гетьманської (серед. XVII ст. – кінець XVIII ст.) доби вміщували уже певну систему норм щодо розмежування сусідніх володінь, облаштування та утримання огорож, переростання рослин на сусідні володіння, будівництва поблизу меж, запобігання недопустимим опосередкованим сусідським впливам (іскри, дим, сморід) та ін. Надалі, у період входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорській імперій (кінець XVIII ст. – поч. XX ст.), здійснено розробку науково-теоретичних засад правового регулювання сусідських відносин

(К.П. Побєдоносцев, В.І. Синайський, В.І. Курдиновський та ін.).

Скасування приватної власності на землю в радянський період (20 рр. XX ст. – 1991 р.) призвело до істотного занепаду „права сусідства” та зведення його до найбільш загальних положень щодо регламентації землекористування, а її відновлення у новітній період (після 1991 р.) – до відродження традицій правового регулювання земельних сусідських відносин (з прийняттям ЗК України від 25.10.2001 р.).

2. Наслідуючи традиції римського приватного права, законодавства більшості європейських країн романо-германської правової сім’ї (зокрема Німеччини, Австрії, Швейцарії, Чехії, Франції, Нідерландів та ін.), а також частини пострадянських держав (Грузія, Туркменистан, Молдова, Естонія, Азербайджан, Латвія, Литва) містять положення щодо регламентації земельних сусідських відносин як різновиду приватноправових відносин майнового характеру.

Загальними тенденціями щодо розвитку регламентації досліджуваних відносин у законодавствах вказаних держав є: виділення положень про сусідство у самостійний підрозділ як складову регулювання майнових (речових) правовідносин; поступове вдосконалення цих положень (систематизація; запровадження правил щодо регламентації опосередкованих сусідських впливів; певна уніфікація (поява „типового набору” правил про сусідство) та систематизація „права сусідства” (виділення загальних та спеціальних положень, формування загальних засад (принципів) регулювання сусідських відносин).

3. Земельні сусідські відносини – це правовідносини, що виникають між власниками або землекористувачами тих земельних ділянок, здійснення прав щодо яких є взаємозалежним. Подібна взаємозалежність (сусідство земельних ділянок) проявляється у тому, що здійснення прав (використання) однієї земельної ділянки впливає на можливості здійснення прав (використання) щодо іншої ділянки, а також потребує співпраці їх власників чи землекористувачів.

За своєю правовою природою земельні сусідські відносини є приватноправовими відносинами майнового характеру, що пов’язані із здійсненням прав на земельні ділянки. Характерними ознаками даних відносин є:

- обумовленість взаємозалежністю (конкуренцією) щодо здійснення прав на земельні ділянки (здійснення одного майнового права обмежує можливості здійснення іншого права або потребує співпраці їх суб’єктів);

- об'єктивний характер виникнення (набуття прав та подальше здійснення прав на земельну ділянку неминуче обумовлює необхідність взаємодії з володільцями сусідніх ділянок);

- конфліктний характер (зіткнення (конкуренція) при здійсненні прав на земельні ділянки закономірно призводить до виникнення спорів між їх володільцями).

4. Об'єктами земельних сусідських відносин є земельні ділянки (землі), що можуть бути кваліфіковані як сусідні. В контексті положень чинного законодавства, такими слід вважати ті ділянки (землі), здійснення прав на які обумовлює двосторонній (взаємний) вплив, передбачений ст. 103-104 ЗК України.

За загальним правилом, земельні ділянки набувають правового режиму об'єкта майнових відносин (в т.ч. земельних сусідських відносин) внаслідок процедури їх індивідуалізації (виокремлення) з поміж масиву земель, яка в чинному законодавстві позначається як „формування земельної ділянки”. Водночас об'єктами земельних сусідських відносин також слід вважати поверхневі площі (землі), які не мають усіх ознак сформованих земельних ділянок, проте на яких фактично здійснюється землекористування (зокрема землі державної та комунальної власності).

5. За загальним правилом, особа стає суб'єктом земельних сусідських відносин (власником або землекористувачем сусідньої земельної ділянки) за умови набуття нею прав на відповідну земельну ділянку. Однак при цьому виникають формальні перешкоди щодо визнання суб'єктами цих відносин тих осіб, які фактично здійснюють землекористування, проте не мають належно оформлених прав на земельні ділянки (не здійснили приватизацію земельних ділянок, отриманих у користування в радянську добу; не завершили оформлення спадщини; придбали будівлю (споруду) і здійснюють оформлення прав на землю тощо). Вказане обумовлює необхідність поширення положень щодо захисту володіння як речового права також на сферу земельних відносин за умови, що фактичне землекористування не пов'язане з неправомірним захоплення (зайняттям) земельної ділянки. Тому в якості суб'єктів земельних сусідських відносин слід також розглядати фактичних володільців сусідніх земельних ділянок (осіб, що правомірно здійснюють землекористування і вправі звертатися за судовим захистом).

6. Юридичний зміст земельних сусідських відносин проявляється у сукупності суб'єктивних прав та юридичних обов'язків їх суб'єктів. Чинне законодавство не закріплює їх переліку, однак вони впливають

із змісту положень про право сусідства (добросусідство). Такі суб'єктивні права та юридичні обов'язки мають самостійний характер і надаються усім суб'єктам земельних сусідських відносин.

При найбільш загальному підході юридичний зміст земельних сусідських відносин полягає у праві кожного власника чи землекористувача вільно використовувати свою земельну ділянку в тих межах і тими способами, що не спричиняє неправомірного впливу на сусідні ділянки, а також вимагати від інших власників та землекористувачів такого ж використання їх земельних ділянок, і водночас – в обов'язку таких суб'єктів не перешкоджати правомірному впливу на свою земельну ділянку, що обумовлений використанням сусідніх ділянок (обов'язок терпіти такий вплив).

7. Сучасна правова регламентація земельних сусідських відносин передбачає застосування як обмежувальних (заборони та додаткові обов'язки), так і стимулюючих (дозволи) способів правового регулювання. Вона спрямована на впорядкування цих відносин з метою забезпечення „добросусідства” як певної їх якісної характеристики, що проявляється у відсутності конфліктів між власниками та землекористувачами сусідніх земельних ділянок і забезпеченні рівноваги їх інтересів (потреб). Вказане надає підстави розглядати положення про сусідство (добросусідство) як правові обмеження, що є результатом діяльності законодавця щодо стримування деструктивної поведінки суб'єктів земельних сусідських відносин та утримання її у належних правових рамках з метою забезпечення нормалізації земельних сусідських відносин та врівноважування інтересів їх суб'єктів.

В свою чергу, наслідки обмежувального правового регулювання (встановлені законодавством для власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок взаємні заборони щодо здійснення певних дій та додаткові обов'язки один щодо одного) пропонується розглядати в якості більш вузького явища – як вид обмежень щодо здійснення прав на землю („сусідські обмеження” чи „обмеження на користь сусідів”). Вони характеризуються наступними ознаками: встановлюються законодавством (мають нормативний характер); стосуються здійснення прав на землю (земельні ділянки); поширюються на відносини власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

8. Положення щодо регулювання земельних сусідських відносин та земельні сервітути є спорідненими правовими конструкціями, що мають схожі ознаки: призначення та характер дії (погодження та захист інтересів, пов'язаних із здійсненням прав на сусідні земельні ділянки),

сфера застосування (аналогічний об'єктний і суб'єктний склад охоплених відносин), спільне походження (виникли як різновиди обмежень щодо здійснення майнових прав).

Історично положення „права сусідства” зародилися у римському приватному праві як особливий підвид земельних сервітутів, внаслідок чого певний час розглядалися у літературі як законні (легальні) сервітути. Однак у наш час вони є окремими правовими інститутами, що мають принципові відмінності у правовій природі: положення права сусідства є встановленими законодавством правовими обмеженнями у сфері земельних майнових відносин, а земельні сервітути – речовими правами на чуже майно, які прийнято розглядати як обтяження земельних ділянок. Вони є проявами, відповідно, нормативного та індивідуального підходів щодо здійснення правового регулювання.

9. У літературі „право сусідства” („сусідське право”, „право приватної участі”, „добросусідство”) традиційно прийнято розглядати як приватноправовий інститут, що має цивілістичне походження та належить до сфери речового права. Однак на сьогодні правове регулювання земельних сусідських відносин має комплексний характер, що обумовлено їх ускладненням та застосуванням адміністративно-правових механізмів щодо врегулювання сусідських конфліктів.

Сукупність правових норм, спрямованих на регламентацію земельних сусідських відносин, слід розглядати як міжгалузевий правовий інститут (інститут права сусідства), що охоплює норми земельного, цивільного та адміністративного права.

Структурно даний правовий інституту включає в себе:

1) загальні положення, які визначають сферу застосування відповідного правового регулювання, а також його мету та основні засади (принципи);

2) спеціальні положення щодо регламентації окремих видів земельних сусідських відносин, а саме: перенесення окремих наслідків землекористування (диму, шуму, пилу та ін.) на сусідні земельні ділянки; перетворення та забудова земельних ділянок, що впливає на сусідні володіння; правовий режим рослин, що ростуть на межі чи поблизу неї, а такої їх плодів; стоки вод на сусідні земельні ділянки; облаштування огорож земельних ділянок та їх правовий режим; встановлення (відновлення) меж суміжних земельних ділянок, а також вирішення межових спорів між їх власниками чи землекористувачами.

10. Зміст та спрямованість положень інституту права сусідства визначається його загальними засадами (принципами). Виходячи з правової природи інституту права сусідства, його принципи є похідними

від загальних принципів (засад) щодо здійснення суб'єктивних майнових прав (в першу чергу – конкретизацією принципів добросовісності, розумності і справедливості, а також недопущення зловживання правом).

На основі проведеного наукового дослідження сформульовано наступні принципи правового регулювання земельних сусідських відносин (принципи інституту права сусідства):

- непорушність меж земельної ділянки та збереження межових знаків;

- правомірність здійснення допустимого опосередкованого сусідського впливу;

- заборона недопустимого впливу на сусідні земельні ділянки;

- забезпечення врівноважування інтересів (потреб) власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок;

- обов'язковість дотримання взаємної поваги та забезпечення співпраці власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

11. Опосередковані сусідські впливи є видом впливів, що виникають при здійсненні прав на сусідні земельні ділянки (сусідські впливи), які характеризуються тим, що їм неможливо запобігти розмежуванням ділянок та встановленням огорож. Вони можуть мати форму:

- перенесення на сусідню земельну ділянку диму, пари, кіптяви, шуму та інших наслідків землекористування;

- зміна (перетворення) земельної ділянки, що порушує права або законні інтереси власників чи землекористувачів сусідніх ділянок.

За своїм змістом опосередкований сусідський вплив полягає у створенні певних незручностей для власника земельної ділянки чи землекористувача, які можна кваліфікувати як перешкоди щодо здійснення його прав на землю або порушення законних інтересів, що є підставою для звернення з вимогою про усунення такого впливу.

У правовій доктрині опосередкований сусідський вплив розглядається як звичний (нормальний) наслідок землекористування на інших ділянках, якому неможливо повністю запобігти. Тому основним завданням правового регулювання даного виду сусідських відносин є визначення меж правомірності (допустимості) подібних впливів. В його основі знаходиться принцип недопустимості зловживання суб'єктивним правом як недобросовісне здійснення прав на землю, що порушує справедливе співвідношення (рівновагу) інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок. При цьому в якості критеріїв оцінки правомірності такого впливу слід враховувати:

нормативні показники; місцеві звичаї; місцеві умови; цільове призначення земельної ділянки; забезпечення рівноваги сусідських інтересів.

12. Регламентація облаштування огорож земельних ділянок та їх правовий режим традиційно є важливою складовою правового регулювання земельних сусідських відносин. Оскільки чинним законодавством даний аспект цих відносин врегульовано достатньо обмежено, то для подолання суперечностей практики правового регулювання сформульовано пропозиції щодо його вдосконалення (див. пп. 7 п. 14 Висновків).

Обгороджування власником чи землекористувачем земельної ділянки зачіпає інтереси як сусідніх володільців, так і інших осіб, що позбавляються можливості доступу на таку ділянку (зокрема – для пересування раніше існуючими шляхами). У зв'язку із цим правомочність щодо заборони доступу на земельну ділянку, в т.ч. шляхом обгороджування, зазнає ряду обмежень, що можуть мати нормативний (загальний) чи індивідуальний характер.

Обмеження нормативного характеру у даній сфері встановлюються законодавством (нормативне правове регулювання) шляхом закріплення: 1) загальних обмежень щодо перешкоджання доступу на земельні ділянки (на сьогодні в чинному законодавстві відсутні); 2) спеціальних обмежень щодо перешкоджання доступу на земельні ділянки (ст. 88 Водного кодексу України, ст. 17 Закону України „Про фермерське господарство” та ін.).

Обмеження індивідуального характеру у даній сфері передбачають встановлення на користь зацікавлених осіб земельних сервітутів на підставі договору або за рішення суду, які надаватимуть можливість доступу на чужі земельні ділянки (індивідуальне правове регулювання), незважаючи на встановлені огорожі.

Практика правового регулювання вказує на необхідність закріплення у законодавстві конструкції публічних земельних сервітутів, що надають право обмеженого використання чужої земельної ділянки (в даному випадку – для пересування) невизначеному колу осіб.

13. Регламентація приватноправових аспектів використання вод власниками та землекористувачами земельних ділянок також є однією із традиційних складових правового регулювання земельних сусідських відносин (спрямування стоків вод на інші ділянки, зміна природної течії вод, їх розподіл між сусідніми землекористувачами тощо). Оскільки у чинному земельному законодавстві відповідні положення відсутні, розроблено пропозиції щодо їх запровадження. В їх основі лежить

загальне правило щодо заборони змінювати природний рух (течію) вод, якщо це порушує права та законні інтереси власників чи землекористувачів сусідніх земельних ділянок. Регулювання штучного руху (течії) вод, що обумовлено діяльністю власників земельних ділянок чи землекористувачів, повинно здійснюватися із застосуванням положень про право земельного сервітуту.

14. За результатами дослідження сформовано пропозиції щодо викладення глави 17 ЗК України в наступній редакції:

„Глава 17 „Право сусідства”

1. Загальні положення

1. Сусідніми є земельні ділянки, здійснення прав щодо яких є взаємозалежним (здійснення прав власником чи землекористувачем однієї земельної ділянки створює незручності власнику чи землекористувачу іншої земельної ділянки, тобто перешкоджає здійсненню його прав або порушує законні інтереси).

2. Сусідство зобов'язує. Правове регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок здійснюється згідно принципів:

- непорушності меж земельної ділянки та збереження межових знаків;

- обов'язку терпіти допустимі незручності, обумовлені правомірним землекористуванням на сусідній земельній ділянці (невідворотний тягар сусідства);

- заборони здійснювати неправомірний вплив на сусідні земельні ділянки, спричиняючи надмірні незручності або завдаючи шкоду їх власникам або землекористувачам;

- забезпечення врівноважування інтересів (потреб) власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок;

- обов'язковості взаємної поваги та врахування прав і законних інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок, а також їх співпраці при здійсненні цих прав та захисті законних інтересів.

2. Правомірний вплив на сусідні земельні ділянки

1. Кожен власник чи землекористувач земельної ділянки при здійсненні своїх прав зобов'язаний не допускати спричинення надмірних незручностей власникам чи землекористувачам сусідніх земельних ділянок шляхом впливу на них димом, шумом, запахом, затіненням, перекриванням огляду, перетворенням (забудовою, залісненням, зміною характеру землекористування тощо) своєї ділянки

чи в інший спосіб.

В свою чергу, він зобов'язаний не перешкоджати спричиненню йому допустимих незручностей, які слід розглядати як звичайні для даних умов наслідки землекористування на сусідніх земельних ділянках.

2. Правомірність впливу на сусідні земельні ділянки (допустимість чи надмірність незручностей, що спричиняються їх власникам чи землекористувачам) визначається із врахуванням встановлених нормативних показників, місцевих звичаїв та умов, цільового призначення земельних ділянок, а також дотримання справедливого співвідношення (рівноваги) інтересів власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

3. Попередження неправомірного впливу на земельну ділянку

1. Власник або землекористувач земельної ділянки має право вимагати заборони здійснення будівництва чи іншої діяльності на сусідній земельній ділянці за наявності обґрунтованих підстав вважати, що це в подальшому буде спричиняти йому надмірні незручності (неправомірний вплив на його земельну ділянку) або завдасть шкоду.

2. Якщо будівництво чи інша діяльність на сусідній земельній ділянці провадиться згідно отриманого дозволу компетентного органу або встановленого законом спеціального порядку, то відповідна вимога щодо заборони може висуватися лише у разі виникнення надмірних незручностей або спричинення шкоди.

4. Використання рослин, які розташовані на межі земельних ділянок

1. Дерева або кущі, які розташовані на межі сусідніх земельних ділянок (суміжні земельні ділянки), а також їх плоди належать власникам цих ділянок у рівних частинах.

2. Кожен із власників суміжних земельних ділянок має право вимагати ліквідувати дерева або кущі, які розташовані на спільній межі. Витрати на їх ліквідацію покладаються на власників суміжних земельних ділянок у рівних частинах.

3. Власник земельної ділянки, який вимагає ліквідації дерев або кущів, які розташовані на спільній межі, повинен самостійно нести витрати щодо їх ліквідації, якщо власник суміжної земельної ділянки відмовляється від своїх прав на такі дерева або кущі.

4. Вимога щодо ліквідації дерев або кущів виключається, якщо вони служать межовими знаками і за даних умов не можуть бути замінені іншими межовими знаками.

5. Наслідки проникнення на сусідню земельну ділянку гілок, коренів чи плодів дерев або кущів

1. У випадку проникнення коренів чи гілок дерев або кущів з однієї земельної ділянки на іншу, власник або землекористувач має право відрізати корені чи гілки, які проникають із сусідньої земельної ділянки, якщо таке проникнення створює надмірні незручності або є перепорою у використанні земельної ділянки за цільовим призначенням.

2. Якщо власник або землекористувач допускає проникнення гілок дерев або кущів з сусідньої земельної ділянки, то він має право на плоди з тих частин гілок, що перетинають межу.

3. Плоди дерев або кущів, що падають на сусідню земельну ділянку, вважаються плодами цієї земельної ділянки.

6. Стоки вод на сусідні земельні ділянки

1. Власник або землекористувач нижче розташованої земельної ділянки зобов'язаний безперешкодно приймати природний стік води з розташованої вище земельної ділянки.

2. Забороняється змінювати або погіршувати природний стік води, якщо це завдає надмірні незручності власникам чи землекористувачам сусідніх земельних ділянок.

3. Затримування чи іншим чином зменшення природного стоку води, необхідного для розташованих нижче земельних ділянок, можливе лише в тій мірі, в якій це необхідно для задоволення обґрунтованих потреб власника чи землекористувача розташованої вище земельної ділянки.

4. Забороняється перешкоджати стоку води на земельну ділянку з розташованих вище земельних ділянок, який обумовлений господарською діяльністю їх власників чи землекористувачів (осушення земель, здійснення підземних робіт та ін.), за умови, що скидання води відбувається у рів чи існуючий природний потік та не спричиняє надмірних незручностей, якщо інше не встановлено законодавством.

7. Встановлення та використання межових споруд.

1. Власник або землекористувач має право огородити чи іншим чином обмежити доступ на свою земельну ділянку, якщо інше не встановлено законом. На земельній ділянці, доступ на яку обмежено встановленням огорожі чи в інший спосіб, який однозначно вказує на таке обмеження, не допускається перебування інших осіб без дозволу власника чи землекористувача. Перебування на необгороджених земельних ділянках без отримання такого дозволу допускається, якщо це не суперечить закону та не заподіює збитків або надмірних незручностей їх власникам чи землекористувачам.

2. Огорожа на межі суміжних земельних ділянок встановлюється за згодою їх власників та належить їм у рівних частинах, якщо

договором не встановлено інше. Відчуження такої огорожі чи її частини здійснюється разом із тією частиною земельної ділянки, на якій вона розміщена.

3. Огорожа в межах земельної ділянки встановлюється відповідним власником або землекористувачем самостійно і належить йому на праві власності. Її використання іншими особами в спосіб, що обумовлює вплив на таку огорожу, здійснюється за згодою власника.

Якщо такою огорожею користуються обидва сусіди, то вони у рівних частинах несуть витрати щодо її утримання у належному стані. До того часу, поки один із сусідів зацікавлений у подальшому існуванні огорожі, вона не може бути ліквідована або змінена без його згоди за умови, що він несе витрати щодо її утримання.

8. Встановлення меж земельних ділянок

1. Власник земельної ділянки має право вимагати від власника сусідньої земельної ділянки сприяння встановленню закріплених на місцевості меж, а також відновленню межових знаків у випадках, коли вони зникли, перемістились або стали невиразними.

2. Види межових знаків і порядок відновлення меж земельних ділянок визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері земельних відносин.

3. Витрати на встановлення суміжних меж несуть власники відповідних земельних ділянок у рівних частинах, якщо інше не встановлено договором між ними.

9. Відновлення меж земельних ділянок

1. Основою для відновлення межових знаків є дані земельно-кадастрової документації.

2. У разі неможливості встановлення дійсних меж земельної ділянки, вони визначаються згідно фактичного її використання з врахуванням набувальної давності. Якщо фактичне використання ділянки неможливо встановити, то кожному суміжному власнику виділяється однакова за розміром частина спірної ділянки.

3. У випадках, коли в такий спосіб визначення меж не узгоджується з виявленими обставинами, зокрема з встановленими розмірами земельних ділянок, то межі визначаються з урахуванням цих обставин.”

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, які відображають основні результати дисертації:

Монографія

1. Мироненко І. В. Інститут права сусідства: теоретичні та

практичні аспекти: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2019. 341 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

1. Мироненко І. В. Види обмежень права власності на землю. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2008. Випуск XX. С. 108-112.

2. Мироненко І. В. Поняття та зміст відносин добросусідства. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 95-98.

3. Мироненко І. В. Поняття обмежень права власності на земельну ділянку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Випуск XXII. С. 151-156.

4. Мироненко І. В. Нормативні обмеження щодо здійснення права власності на землю. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Випуск XXIV. С. 114-118.

5. Мироненко І. В. Поняття та зміст обтяжень майна. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 135-139.

6. Мироненко І. В. Регулювання земельних відносин добросусідства в законодавстві Російської імперії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2011. Випуск XXVII. С. 29-35.

7. Мироненко І. В. Інтерес як об'єкт правової охорони у сфері відносин власності. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Випуск XXVIII. С. 138-143.

8. Мироненко І. В. Регулювання земельних відносин добросусідства в радянському законодавстві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Випуск XXX. С. 186-192.

9. Мироненко І. В. Нормативне регулювання земельних відносин добросусідства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Випуск XXXII. С. 165-173.

10. Мироненко І. В. Зміст та значення публічних сервітутів для правового регулювання земельних відносин. *Держава і право*. 2013. № 60. С. 342-349.

11. Мироненко І. В. Правове регулювання земельних відносин добросусідства в праві Київської Русі. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 7. С. 255-259.

12. Мироненко І. В. Поняття та ознаки нерухомого майна. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Випуск 34. С. 154-163.

13. Мироненко І. В. Регламентация земельних відносин добросусідства в кодифікації „Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.). *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Випуск 36. С. 17-25.

14. Мироненко І. В. Застосування положень про право володіння у сфері земельних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 131-133.

15. Мироненко І. В. Правове регулювання земельних відносин добросусідства в „Литовських статутах”. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Випуск 45. С. 53-65.

16. Мироненко І. В. Індивідуалізація земельних ділянок як умова їх залучення до цивільного обороту. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Випуск 48. С. 212-223.

17. Мироненко І. В. Принципи інституту права сусідства (добросусідства). *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 163-166.

18. Мироненко І. В. Правове регулювання приватноправових аспектів використання вод власниками та землекористувачами сусідніх земельних ділянок. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Випуск 50. С. 132-144.

19. Мироненко І. В. Зловживання суб’єктивним майновим правом як порушення меж його здійснення: зміст та правові наслідки. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Випуск 51. С. 39-49.

20. Мироненко І. В. Зміст та значення негативних земельних сервітутів: окремі аспекти. *Екологічне право*. 2019. № 3. С. 16-21.

Наукові статті у періодичних виданнях з юридичних наук інших держав

21 (1). Мироненко І. В. Правова природа положень про добросусідство та земельних сервітутів: спільні ознаки та відмінності. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 3 (09). С. 80-87.

22 (2). Мироненко І. В. Правове регулювання опосередкованих сусідських впливів: сучасні підходи. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 12 (30). С. 41-47.

23 (3). Мироненко І. В. Право соседства как правовой институт: общетеоретические аспекты. *LEGEA ȘI VIAȚA*. 2019. № 4/2. С. 130-134.

24 (4). Мироненко І. В. Сусідські відносини як об’єкт правового регулювання: загальна характеристика. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 2 (36). С. 89-93.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження
Публікації за матеріалами наукових конференцій:

1. Мироненко І. В. Зміст земельних відносин добросусідства. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 11 квітня 2008 р.). Тернопіль: ТОВ „Терно-граф”, 2008. С. 354-357.

2. Мироненко І. В. Співвідношення понять „обмеження” та „обтяження” у сфері відносин власності. *Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми: матеріали III Міжнародної інтернет-конференції* (м. Тернопіль, 15 жовтня 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 92-95.

3. Мироненко І. В. Поняття та зміст права власності на землю. *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених та аспірантів* (м. Івано-Франківськ, 23-24 квітня 2009 р.). Івано-Франківськ, 2009. С. 121-123.

4. Мироненко І. В. Моральні засади суспільства як критерій правомірності дій особи. *Правова політика української держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Том 1.* (м. Івано-Франківськ, 19-20 лютого 2010 р.). Івано-Франківськ, 2010. С. 134-136.

5. Мироненко І. В. Поняття земельних відносин добросусідства. *Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та аспірантів* (м. Івано-Франківськ, 23 квітня 2010 р.). Івано-Франківськ, 2010. С. 139-142.

6. Мироненко І. В. Положення про врегулювання відносин добросусідства в „Зводі законів Російської імперії) (1832 р.). *Розвиток України в XXI ст.: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми: збірник тез доповідей Десятої ювілейної міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (м. Тернопіль, 10 червня 2011 р.). Тернопіль. 2011. С. 160-164.

7. Мироненко І. В. Зміст та значення публічних сервітутів в сфері земельних відносин. *Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та аспірантів* (м. Івано-Франківськ, 26 квітня 2013 р.). Івано-Франківськ, 2013. С. 125-129.

8. Мироненко І. В. Ознаки нерухомого майна як об'єкта

цивільного обороту. *Вдосконалення правового захисту прав та основних свобод людини і громадянина*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 16 травня 2014 р.). Івано-Франківськ, 2014. С. 77-80.

9. Мироненко І. В. Регулювання опосередкованих впливів у земельних відносинах. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 6 березня 2014 р.). Івано-Франківськ, 2014. С. 148-152.

10. Мироненко І. В. Захист права володіння у сфері земельних відносин. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина в Україні*: матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених і аспірантів (м. Івано-Франківськ, 13-14 травня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 91-94.

11. Мироненко І. В. Особливості правової природи положень про добросусідство та земельних сервітутів. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 157-160.

12. Мироненко І. В. Сучасні підходи щодо правового регулювання опосередкованих сусідських впливів. *Юридична наука в XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень*: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 10-11 травня 2019 р.). Запоріжжя: ЗНУ, 2019. С. 31-35.

13. Мироненко І. В. Сусідські відносини як предмет правового регулювання. *Дев'ять юридичних диспутів з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 р.). Одеса: Астропринт, 2019. С. 350-354.

14. Мироненко І. В. Принципи інституту добросусідства (права сусідства). *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – Яремче, 20-22 вересня 2019 р.). Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2019. С. 197-199.

АНОТАЦІЯ

Мироненко І. В. Інститут права сусідства: теоретичні та практичні засади правового регулювання земельних сусідських відносин. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 „Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право”. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти та науки України. Харків, 2020.

Дисертація присвячена дослідженню науково-теоретичних основ та практичних аспектів правового регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок. В ній розкриваються доктринальні положення з даного питання, пропонуються теоретичні узагальнення і пропозиції щодо вдосконалення відповідного законодавства.

Досліджено історію правового регулювання земельних сусідських відносин на українських землях, а також положення законодавств західних та пострадянських держав щодо регламентації досліджуваних відносин. Встановлено загальну закономірність, що земельні сусідські відносини виникають з появою індивідуального землекористування, а його розвиток обумовлює подальше удосконалення відповідного законодавчого регулювання.

Визначено поняття та ознаки земельних сусідських відносин як предмету правового регулювання, а також їх суб'єкти, об'єкти та зміст. Обґрунтовано правову природу положень права сусідства як різновиду правових обмежень у сфері земельних відносин, сформульовано його принципи. Сформульовано концепцію міжгалузевого правового інституту права сусідства, спрямованого на регулювання відносин власників та землекористувачів сусідніх земельних ділянок.

Розглянуто особливості регламентації окремих видів земельних сусідських відносин (регулювання опосередкованих сусідських впливів, встановлення та утримання межових споруд, стоків вод на сусідні володіння). Висунуто пропозиції щодо викладення глави 17 Земельного кодексу України у новій редакції.

Ключові слова: сусідні земельні ділянки, добросусідство, право сусідства, інститут права сусідства, земельні сусідські відносини, сусідський вплив, право власності на землю, землекористування, здійснення прав на землю, межі здійснення прав на землю, зловживання правом.

АННОТАЦИЯ

***Мироненко И. В.* Институт права соседства: теоретические и практические основы правового регулирования земельных соседских отношений.** – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора юридических наук по специальности 12.00.06 „Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право”. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. Харьков, 2020.

Диссертация посвящена исследованию научно-теоретических основ и практических аспектов правового регулирования земельных соседских отношений. В ней раскрываются доктринальные положения по данному вопросу, предлагаются теоретические обобщения и предложения о совершенствовании законодательства (в частности относительно новой редакции главы 17 ЗК Украины).

Правовое регулирование отношений владельцев соседних земельных участков как наиболее важного вида недвижимого имущества имеет давние исторические корни. Однако в украинской научной литературе количество исследований по данной тематике остается недостаточным, а практика применения соответствующего законодательства является ограниченной и противоречивой. Данное исследование имеет целью устранить указанные выше пробелы правовой доктрины и юридической практики.

По результатам исследования определено понятие земельных соседских отношений как правоотношений, возникающих между собственниками и землепользователями тех земельных участков, осуществления прав относительно которых является взаимосвязанным (соседние земельные участки). Аргументировано, что они составляют обособленный предмет правового регулирования.

Обоснована необходимость применения широкого подхода к определению субъектов и объектов этих отношений. Так, субъектами земельных соседских отношений является не только собственники и землепользователи, которые наделены оформленными в установленном порядке вещными правами на соседние земельные участки, а также и владельцы, которые правомерно используют такие земельные участки и вправе обращаться за судебной защитой. Объектами этих отношений являются соседние земельные участки (земли). К их числу относятся как сформированные земельные участки, отвечающие требованиям ст. 79-1

ЗК Украины, так и „недоформированные” земельные участки и земли государственной и коммунальной собственности, которые не имеют установленных границ, кадастровых номеров и не зарегистрированы в надлежащем порядке.

Установлены закономерности развития правового регулирования земельных соседских отношений. Выделены следующие этапы развития права соседства на украинских землях: зарождение правового регулирования земельных соседских отношений (X – II половина XIV в.); становление правового регулирования земельных соседских отношений (II половина XIV – середина XVII в.); дальнейшее развитие правового регулирования земельных соседских отношений (середина XVII в. – конец XVIII в.); разработка научно-теоретических основ института права соседства (конец XVIII в. – начало XX в.); упадок института права соседства (20 годы XX в. – 1991 г.); возвращение к европейской традиции правового регулирования земельных соседских отношений (после 1991 г.).

Обосновано, что положения о регулировании земельных соседских отношений по своей правовой природе являются правовыми ограничениями, направленными на предупреждение конфликтов и уравнивание интересов собственников и землепользователей соседних земельных участков путем удержания их поведения в определенных правовых рамках с использованием различных способов правового регулирования (запретов, обязательств, разрешений). Такие положения устанавливают систему субъективных прав и юридических обязанностей субъектов земельных соседских отношений.

Сформулирована концепция межотраслевого института права соседства как совокупности норм земельного, гражданского и административного права, направленных на регламентацию земельных соседских отношений. Он охватывает аспекты, связанные с: переносом отдельных проявлений землепользования (дыма, шума, пыли и др.) на соседние земельные участки; преобразованием и застройкой соседних земельных участков; правовым режимом растений, растущих на меже или вблизи нее, а также их плодов; стоком вод на соседние земельные участки; обустройством ограждений и их правовым режимом; установлением (восстановлением) границ смежных земельных участков и решением межевых споров. Определены принципы правового регулирования земельных соседских отношений (института права соседства).

В работе рассмотрены особенности регламентации отдельных видов земельных соседских отношений, а именно: осуществление

опосредованных воздействий на соседние владения; обустройство ограждений земельных участков и их правовой режим; осуществление стоков вод на соседние земельные участки.

Сформулирована концепция регламентации опосредованных соседских воздействий как наиболее сложного аспекта правового регулирования земельных соседских отношений. Определены общетеоретические основы, а также внесены предложения в законодательство относительно регламентации установления ограждений смежных земельных участков и их правового режима. Аргументировано необходимость регламентации в рамках института права соседства частноправовых аспектов отношений, связанных с использованием вод собственниками и землепользователями соседних земельных участков.

Ключевые слова: соседние земельные участки, добрососедство, право соседства, институт права соседства, земельные соседские отношения, соседское влияние, право собственности на землю, землепользование, осуществление прав на землю, пределы осуществления прав на землю, злоупотребление правом.

SUMMARY

Myronenko I. Institute of Neighbourhood Law: theoretical and practical foundations of legal regulation of land neighbourhood relations.

– The qualification scientific work published as manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Science of Law on the specialty 12.00.06 „Land Law; Agrarian Law; Ecological Law; Natural Resources Law”. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kharkiv, 2020.

The dissertation is devoted to research of the theoretical grounds and practical aspects of the legal regulation of owners' and users' relations on the neighbour land plots. The author's concept is given concerning this field, theoretical generalizations and proposals for the improvement of current ukrainian legislation are offered.

The history of legal regulation of land neighbour relations on the territory of modern Ukraine is considered as well as the provisions of the legislations of other post-soviet states and the states of west european states on researched relations are analysed.

A general thesis is proposed, that the land neighbour relations arise up with appearance of individual land-tenure, and its development causes the subsequent improvement of the proper legislative regulation.

The notion and peculiarities of land neighbour relations as the subject

of legal regulation, as well as their subjects, objects and its nature has been researched. Legal nature of neighbourhood law as a variety of legal limitations in the field of land relations is analysed, its principles are formulated. A conception of intersectoral legal institute of neighbourhood law is formulated in respect to the relations of owners and users of neighbouring land plots.

Features of regulation of some types of neighbour land relations are considered (regulation of the mediated neighbour influences, establishing and service of the boundary buildings, flows of waters on the neighbouring plots). It is proposed the new version of the chapter 17 of the Land Code of Ukraine.

Keywords: neighbouring land plots, good neighbourliness, neighbourhood law, neighborhood law institute, neighbourly land relations, neighbourly influence, land ownership, land use, exercise of land rights, limits on the exercise of land rights, abuse of right.

Підписано до друку _____.2020 р. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умовн. друк. арк. 1,7. Облік.-вид. Арк. 1,9.
Тираж 120 прим. Зам. №

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77